

REPORTS OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES  
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

ISSN 2224-5227

Volume 3, Number 301 (2015), 244 – 250

UDC 25:327.2(470)

**The missionary policy of the Russian Empire:  
religious expansion and religious tolerance**

**Smagulova S.O.,<sup>1</sup> Beknazarov R.A.<sup>2</sup>**

[adep\\_s68@mail.ru](mailto:adep_s68@mail.ru), [r.beknazarov@gmail.com](mailto:r.beknazarov@gmail.com)

<sup>1</sup> Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov, Almaty, Kazakhstan

<sup>2</sup> K. Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan

**Key words:** religion, Russian Empire, missionary, Islam, religious groups, religious groups, Christianization, Russification, enlightenment, Religious Expansion, Religious Tolerance.

**Abstract.** In this article the authors details in details the missionary policies realized in the Kazakh steppe by Tsarist government. The authors define the role of such missionaries as N.I. Ilminskiy, A.E. Alektorov, V.V. Katarinskiy, and N.P. Ostroumov in the process of Russification and Christianization. The authors studied the use of Christian movements' (Catholicism, Orthodoxy and Protestantism) fundamentals in the field of education, as well as the issues of implementation of laws on these religions adopted by the Government.

At analyzing the content of textbooks written by missionaries for foreigners there can be revealed a number of rules for Russification and Christianization. Based on factual material, the authors considering various agitation and propaganda methods used for Christianization of the Muslim population, describe their consequences. In addition, in this paper there were presented some conclusions on the missionary activity of the Russian Empire, and assessed the religious tolerance of the local population.

ӘӨЖ 25:327.2(470)

**Ресей империясының миссионерлік саясаты:  
діни экспансия және діни төзімділік**

**Смағұлова С.О.,<sup>1</sup> Бекназаров Р.А.<sup>2</sup>**

[adep\\_s68@mail.ru](mailto:adep_s68@mail.ru), [r.beknazarov@gmail.com](mailto:r.beknazarov@gmail.com)

<sup>1</sup> Ш.Ш Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы қ. Қазақстан

<sup>2</sup> Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ. Қазақстан

**Қанатты сөздер:** дін, Ресей империясы, миссионерлік, ислам, діни ағымдар, діни бірлестіктер, христиандандыру, орыстандыру, үкімет, діни экспансия, діни төзімділік.

**Аннотация.** Мақалада патша үкіметінің қазақ даласына жүргізген миссионерлік саясатының мәні жан-жақты қарастырылады. Н.И. Ильминский, А.Е. Алекторов, В.В. Катаринский, Н.П. Остроумов сияқты миссионерлердің орыстандыру, шоқындыру барысындағы миссиясы нақтыланады. Патша үкіметінің христиан дінінің католиктік, православие және протестанттық тармақтарын Қазақстанға ішкерілей енгізудегі оқу-ағарту саласын қолдануы мен осы дінге қатысты үкіметтің қабылданған заңдарын жүзеге асырудың астары талданады. Миссионерлердің бұратаналарға арналған мектептер үшін жазған оқулықтарының мазмұнын саралай келе, орыстандыру мен шоқындыруда бірден-бір құрал болғандығы ашылады. Мұсылмандарды христиан дініне енгізудегі жүргізілген түрлі үгіт-насихат барысы мен іс-шараларды нақты фактілермен келтіре отырып, оның салдарын айқындайды. Ресей империясының миссионерлік саясатына қатысты тұжырымдар мен пікірлерге сүйене, жергілікті халықтың діни төзімділігіне өзіндік баға береді.

Қай кезде болмасын дін мәдениеті мен тарихы зертеушілерді ғана емес билік орындарын да қатты қызықтырған. Себебі ұлттың негізін қалаушы тіл, дін, діл екендігін олар жақсы түсінді. Бір халықты билеп-төстеуде оның дінінің құндылықтарына, салт-дәстүріне аса маңыз аударып, ақырындап өзгерістер енгізу арқылы санасын улап, бағындырып ұстауға болатындығын әбден жетесіне дейін зерттегендігі бәрімізге аян.

Қазақ жерін отарлауды көздеген Ресей империясы қазақ діні мен тіліне аса назар аудармауы, діни сенімнің негізгі ұғымдары мен бағыттарын, қағидаларын бұрмалау арқылы ұлттың санасын бірте-бірте жаулап алудың маңыздылығын, миссионерлер арқылы жүзеге асырудың қажеттігін түсінді.

Патша үкіметінің қазақ жеріндегі миссионерлік әрекеті орыстардың ішкерілей еніп, бекіністер, станицалар салынуы кезінен-ақ байқалды. Түрлі сый-сияпатпен жергілікті халықтың әбден сеніміне енген шенеуніктер қазақ халқының сенімші, көмбіс екендігіне, айла-тәсілмен ұстауға болатындықтарына көздері жетіп, бұл әрекеттерін жалғастыра берді.

XIX ғ. соңы – XX ғ. басындағы Ресей империясының миссионерлік саясаты қазақ жерінде кең құлаш жайды. Миссионерлік саясаттың көздегені тұрғылықты халық арасында олардың діндерін ығыстыру арқылы христиан дінін енгізу, осы дінге деген сенімділікті арттыру үшін халықтың әдеби шығармаларына, мәдени құндылықтарына христиандық элементтерді енгізу болды.

Мұсылмандарды орыстандыру, шоқындыру саясаты XVIII ғасырдың басынан басталды. 1731 жылы Сенаттың қасынан «Шоқындыру кеңсесі» құрылып, Қазан қаласында руханият академиясы ашылып, сенімді өкілдерін даярлау ісіне белсене кірісті. Сөйтін, қазақ жерінде миссионерлік саясатты бастамас бұрын олар бұратана қатарындағы татар, ноғай, башқұрт сияқты халықтардың шоқындырумен өздеріне аса сенімді, айтқанына көнетін, айдауына жүретін өкілдер даярлай бастады. Православие дініне көшуге көнбеген немесе бас тартқандарды жазалау қолға алынды. Жалпы миссионерлер өздерінің миссиясының басты мақсатын шоқынған бұратаналарды бұрыннан бойларында қалыптасып қалған адасулықтан, соқыр нанымнан, ырымшылдықтан тазарту, тәрбиелеу деп көрсетті. Бұл саясат бастапқы кезде кедергілерге тап болды. Мұсылман татарлар арасында христиан дінін қабылдамақ түгіл, насихаттауға қарсы шығушылар қатары көбейе түсті. 1742 жылы қарашада патшайым Елизавета Петровнаың бұйрығымен Қазан қаласы мен татар, башқұрт халықтары мекендеген аймақтардағы мешіттер өртелініп, күштеу арқылы мәжбүрлеп олар шоқындырыла бастаса, II Екатерина тұсында, яғни XVIII ғасырдың екінші жартысында шоқынудан бас тартқандарды күшпен солдатқа алу немесе салық мөлшерін көбейтумен жазалады.

Миссионерлік саясаттың мәнісі біріншіден, мұсылман немесе бұратана халықтарды дінінен дәстүрінен, мәдениетінен айыру болса, екіншіден, тілі жақын, салт-дәстүрі ұқсас мұсылман ұлттарының арасына оларды жіберу арқылы сенімдеріне әбден еніп барып ғана православиені насихаттау болды.

Түркістан генерал-губернаторы Духовский «Түркістандағы ислам» атты баяндамасында үш ғасырдан бері патша үкіметі мұсылмандарды өз тәртібіне бағындыруға күш салып, әлі де болса мұсылмандардың қарсылықтарына тап келіп отырғандықтарын ашық жазды. Оған аса кедергі келтіріп отырған ислам дінін екендігін «ислам является не только тормозом, мешающим истому мусульманину, присоединившись к нашей культуре, идти рука об руку с нами по пути общечеловеческого прогресса, но вопреки уверениям современных панисламистов, представляется непримиримым врагом всей христианской культуры» деп келтірді [1, с. 4-5].

Ол христиан дінін насихаттауға аса қауіп тигізген татарларды Иван Грозныйдың кезінде, яғни 1552 жылдан олардың бар-жоғына аса мән бермеудің нәтижесінде бағындырып, дегендеріне көндіргендігін, ислам дінінде христиан діні мен орыс мәдениетіне қарсы жауластық кодексінің барлығын, ол кодекс жеңіл болғандықтан мұсылмандардың игеруіне оңай екендігін, қанша уақыт бойы мұсылмандарды орыс дініне тартса да, өз діни салтынан бас тартпай отырғандығын да айқын айтты [1, с.6].

Ресей үкіметі тарапынан 1785 жылдан бастап мұсылман парыздарын орындамаған Орынбор қазақтарының арасында христиан дінін уағыздау қолға алынды. Орал қазақтарына мешіттің жанынан мектеп ашып, оған Қазаннан немесе Уфадан шоқынған мұғалімдерді жіберу арқылы мақсаттарын орындауға кірісті.

Патша өкіметі мүфтилік арқылы орыстандыру саясатын жүзеге асыруға тырысты. Дегенмен олардың бұл әрекеті мұсылман молдалары тарапынан қарсылыққа тап болды. Мәселен, 1788 жылы Уфада «Мұхаммед заңы бойынша діни жиналыс» құрылып, оның мүфтиі керісінше орыс билігіне қарсы болып, ордалықтарды шекара басшыларының нұсқауларын орындамауға шақырған.

Мұсылмандардың әсіресе татарлардың арасында орыстандыру, шоқындыру саясатын

жүргізуге Түркияның қарсы ықпалы бар екендігін, мұсылман елдерін жайлап бара жатқан панисламизм қозғалысының әсері көздеген мақсаттарына жетуге бар жағынан кедергі келтірін отырғандығын патша үкіметі түсінді. Сонымен қатар татар зиялыларының да қарсылық көрсетуі дйттеген мақсатқа қолбайлау болғандықтан «среди наших мусульман идей панисламизма, при чем ныне наиболее вредной для нас, в виду совершенного незнакомства нашей интеллигенции с исламом, является деятельность не турецких эмиссаров, а наших татар» деп жазуларынан аңғару қиын емес [1, с. 7,10].

Бұратана халықтарға қатысты миссионерлік саясат XIX ғасырдың 60-жылдары қолға алынды. 1867-68 жылдары қабылданған «Уақтыша ереженін» «Қырғыздардың рухани істерін басқару жөніндегі» баптары ислам дініне шектеуліктер қойып, рұқсатсыз мешіт пен медреселер салуға тыйым салды. Тек патша үкіметінің арнайы рұқсатымен ғана ашылып, оның өзіне молдалыққа немесе мұғалімдікке үкімет тарапынан бекітілген, «орыс бодандығын» қабылдаған өкілдер тағайындалды.

«Қырғыздардың құқықтары туралы» деп аталған бөлімінде христиан дінін қабылдаған қазақтарға өз қауымында қалуына немесе орыстармен бірге қазақ даласында қонуға рұқсат етілді. Олардың барлық құқықтары сақталды. Сонымен қатар олар қалалық немесе ауылдық қауымдарға еркін жазыла алатын болды [2, с. 339-340.]. Бұл Ереже біріншіден, қазақтардың рухани ісі мен басқан қадамдарын қадағалауға, екіншіден, орыстандыру, шоқындыруға жол ашты. Осылайша патша үкіметі мұсылман дінін уағыздауға тыйым салып, керісінше христиан дінін дәріптеп, насихаттауға батыл кірісті.

Ресейдің шет аймақтарында орыс миссионерлерін даярлайтын мектептер ашылды. Миссионерлік саясатты Орынбор шекаралық комиссиясының бастығы В.В. Григорьевтің тапсырмасымен Н.И. Ильминский басшылыққа алып, аз уақыттың ішінде оң нәтиже көрсете бастады. 1862 жылы жоғарғы орынға В.В. Григорьев қазақ тілін орыс әрібіне көшіру жөнінде хат жолдаған. «Қазақтардың қолданып жүрген араб-татар әліпбиі олардың дауысты дыбыстарына дәл келмейді» деген тоқтам жасап, орыс әрібінің қолайлылығын дәлелдеуге тырысты [3, с.1-8.]. Осылайша оған миссионерлік қызметі неден бастау керектігіне бағдар берді.

Миссионер Н.И. Ильминский мұсылман халықтарының әліпбиін кириллицаға көшіруге 1862 жылдан белсене кіріскендігін 1892 жылы Қазанда бастырып шығарған «О применении русского алфавита к инородческим языкам» деген мақаласында нақты жазады. Орыс әліпбиімен ең алғашқы кітапты ол 1862 жылы татарларға арнап басқан. Онда татар тілінде, орыс әрібімен христиан дінінің уағыздары берілді. 1863 жылы Қазанда шоқынған татарлардың балаларын орыс әліпбиімен оқыту қолға алынса, 1864 жылдан бастап Қазанда шоқынған татарларға арналған мектеп ашылып, онда Евангелиядан Матвейге дейінгі Інжіл дұғасы оқыла бастады.

Н.И. Ильминский бұратана атанған халықтарды орыс әліпбиімен оқытудың араб әрібінен қарағанда әлдеқайда жеңіл екендігін нақты мысалдар негізінде дәлелдеуге тырысты. Сөйтіп ол түркі тілдес халықтардың кітаптарын араб әрпімен емес, орыс графикасымен жазуды ұсынды [4, с.5-15].

Н.И. Ильминский миссионерлік саясаттың бұратана халықтар арасында пәрменді түрде жүзеге асырылып жатқандығын «Об образовании инородцев» деген мақаласында ашық жазады. Ресей мен Сібірді мекендейтін мұсылмандардың ақырындап христиан дініне қарай көшуін шоқынған татарлардың көмегімен жүзеге асырылып отырғандығын, алайда ашылған орысша мектептерге бұратаналар балаларын «бұзылып кетеді» деп қорқып бермеуін айта келе, ол мәселені ақырындап орыс әрібімен ана тілінде оқыту арқылы жүзеге асыруға болатындығын жасырмаған [5, с. 18-21].

1865 жылы Қасиетті Синодтың ұйымдастыруымен Петербургта «Православиялық миссионерлік қоғам» құрылды. Бес жылдан кейін бүкілресейлік қоғамға айналып, императрицаның қолдауымен оны мәскеулік митрополит Иннокентий басқарып, Ресей империясында тұратын христиан еместерді православиеге шоқындыру арқылы көшіруді қолға алды. 1869 жылы Қазан қаласында қоғамның I съезі өтіп, оның жарғысы қабылданды.

Қоғам «Православный благовестник» журналын шығарған. 1881-1894 жж. аралығында православие дініне 129 мың католик, лютеран, мұсылмандар кірген [6, с. 177-178].

Православие мен ислам діндерінің байланысын зерттеген М.А. Свиридов миссионерлік қоғамның белсенді қызметінің нәтижесінде христиан дініне 1870-1895 жж. аралығында, яғни 25 жылда 103 мың пұтқа табынушылар мен мұсылмандар көшкен деген мәлімет келтіреді [7].

1867 жылы 11 шілдеде II Александр патша Түркістан генерал-губернаторлығын құру жөнінде жарлық шығарып, К. Кауфманды генерал-губернатор қылып тағайындады. 1867 жылы Қазанда Қасиетті Гурий ағайындығы құрылып, шоқынғандарға арналған мектептер аша бастады. Мұсылман халықтарын шоқындыру барысы жоспарлы түрде жүзеге асырылды.

Миссионерлік саясаттың жүзеге асырылу оқу-ағарту барысында байқалды. 1870 жылы Ағарту министрлігінің «Ресейге қоныстанған бұратаналардың ағарту шаралары туралы» заңы жарияланып, осы заң негізінде Н.И. Ильминскийдің миссионерлік педагогикалық жүйесі ендірілді.

Бұл заң бойынша орыс емес бұратана халықтар үш түрге бөлінді. Оның біріншісі, сабақ өз тілінде, бірақ міндетті түрде орыс алфавитімен оқытылуға, екіншісі, сабақ таза орыс тілінде жүргізіліп, тек сабақ үстінде түсінбеген жерін ана тілінде айтылуға, үшінші категория бойынша, сабақ тек орыс тілінде жүріп, ана тілінде сөйлеуге рұқсат етілмеді.

Орыстар жаулап алған Түркістан өлкесінде 1871 жылы Верныйда дербес түрде епископтық кафедрасы бар Түркістан және Ташкент епархиясы құрылып, 1916 жылы Ташкентке көшірілді [8].

1876 жылы 1 наурызда Түркістан генерал-губернаторы К. Кауфман халық ағарту министрі Д.А. Толстойға жіберген хатында қазақтардың жазуын кириллицаға көшіру мәселесіне тоқталады [9, с. 5-7].

Түркістан өлкесіндегі оқу-ағарту жүйесі патша шенеуніктерін, әсіресе миссионерлерді аландатпай қоймады. Себебі, бұл өңірдегі медреселерде оқытылатын дәрістердің басым көпшілігі араб тілінде, Құран негізінде жүргізілді. Оқытылатын пәндерге арналған кітаптардың авторлары Орта Азиядан шыққан, араб елдерінде болып, мол тәжірибе жинақтаған, араб тілінде еркін сөйлеген молдалар болды. Мәселен, «Хидая-и-шарифтың» авторы марғеландық сарт, «Акадтық» Бұхаралық, «Хикаш-эл-айнның» авторы Самарқандтан шыққан [1, с. 12].

Миссионерлер мұсылман оқыту жүйесіне бірден христиандық мазмұндағы пәндерді енгізуден қорықты. Сондықтан солардың тіліндегі діни кітаптарды орыс әрібімен шығару арқылы ақырындап қолға алуды жөн санады. Бұратана атанған елдерді оқыту мәселесін Халық Ағарту министрлігі қолға алғаннан кейін Қазан семинариясы Мәскеудегі миссионерлік қоғаммен бірлесе отырып, бұратана халықтарға арнап оқулықтар мен діни-тәрбиелік бағыттағы кітаптарды шығара бастады. Көпшілік кітаптар осы Н.И. Ильминскийдің қолға алуымен жарық көрді.

Қазақ жеріндегі жіберілген А.Е. Алекторов, В.В. Катаринский сияқты миссионерлер де қазақтарға арналған оқулық құралдарын шығарған. Мәселен, Торғай облысындағы халық училищесінің инспекторы болған А.Е.Алекторовтың 1892 жылы қазақ тілінің 1300-дей сөзі қамтылған «Русско-казахская азбука. К мудрости ступенька» деп аталатын еңбегі жарық көрді. Онда ол орыс графикасындағы таңбаларды пайдалана отырып, 38 әріптен тұратын, орыс графикасына негізделген қазақ әліпбиін құрастырды [10]. 1898 жылы Орынборда оның «Киргизская хрестоматия. Сборник статей для перевода на русский язык для классного и домашнего чтения» деген кітабының 1-ші бөлімі басылып шықты [11]. Бұл екі оқулық қазақ жеріндегі орыс-түзем мектептерінде ұзақ жылдар оқытылып келді.

Ал 1897 жылы В.В. Катаринскийдің «Грамматика киргизского языка. Фонетика, этимология и синтаксис» атты еңбегі жарыққа шықты. Ол да Н.И. Ильминский сияқты әліпби жобасын ұсынды [12].

Миссионер Н.П. Остроумов та бұратана халықтардың діни көзқарастарын өзгертуге көп күшін салды. Ол 1870 жылы Қазан діни академиясының миссионерлік кафедрасына доцент болып сайланады. Оның миссионерлік әрекеті Қасиетті Гурий ағайындығында хатшылық қызмет атқарған тұста көрінді. Бұратана атанғандардың ағарту саласына қызығушылық таныта отырып, олардың діни көзқарастарын өзгертуде мектептің аса қолайлылығын көре білді. Христиан еместерге арнап миссионерлік мектептер ашу арқылы көздеген мақсатты жүзеге асыруға болатындығын насихаттаған ұсынысын Қазандағы миссионерлік істің өкілдері бірден қуаттаған.

Миссионерлік-педагогикалық жүйесі шеңберінде ол бұратаналардың арасынан оқытушы кадрын даярлаудың маңыздылығын да көрсетіп, 1872-1877 жылдары Қазан оқытушылар семинариясында дәріс берген кезде осы бағытта жұмыс жүргізді [13, с. 6-7].

Н.П. Остроумовтың миссионерлік қызметі, ауыл, деревняларды аралап, православие шіркеуінен үмітін үзген христиандарды қайтадан өз дініне қайтаруға, мұсылман діндегілерін алдап-арбау арқылы христиан ілімін оқуға үгіттеуден де көрінді.

1877 жылы Н.П. Остроумовтың Түркістан өлкесіндегі Халық ағарту училищесінің инспекторы болып тағайындалып, Ташкентке кетуі, оған миссионерлік қызметін тоқтата тұруға тура келді.

Дегемен ол өлкеде «тілді, дінді, салт-дәстүрді бірізділеудің» яғни орыстандыру саясатын жүргізе берудің маңыздылығынан тайынған жоқ. «Өздерінің діни ілімімен мұсылмандар христиандармен татулықта болуы екіталай» деген тұжырымда болып, ислам дінін Ресейге аса қауіптілігін дәлелдеп бақты [14]. 1910 жылы маусымда Қазанда өткен миссионерлердің съезінде мұсылман ілімінің күштілігі мен христиан дінінің әлсіреп бара жатқандығын ашық айтқан еді [15, с.343-345].

1870 жылдың өзінде Н.П. Остроумов ислам дінін ғылыми тұрғыда зерттеуге құлшынды. «Критический разбор Мухаммеданского учения о пророках» (1870) атты магистрлік жұмысынан кейін жазылған «Мухаммеданский пост в месяц Рамазан» (1877 г.), «Православный Собеседник» журналына «Разбор Мухаммеданского учения о Лице Господа нашего И. Христа», «Мухаммеданское учение о загробной жизни человека в связи с учением о кончине мира», «Мухаммеданское учение о Пресвятой Троице вообще и об Ипостаси Св. Духа», «Мухаммеданское учение о духовном мире» және т.б. мақалалары жарық көрді.

Оқу-ағарту ісінде дін жолына көбірек көңіл бөлінген «қадымдық» (ескілік) жолдан жанаша бағытта оқытудың қажеттігін насихаттау өріс ала бастады. Бұны Түркістанда өткен мұғалімдер семинариясының жиырма бес жылдық мерекесінде жасаған баяндамасында Н.П. Остроумов айқын дәлелдеп берген еді. Ол: «Орыстық-мемлекеттің міндеті - қырғыздардың орыстарға қосып, бір толық саяси-мемлекеттік организм құруға мүмкіндік туғызу», - деп келтірді [16, с. 25]. Сөйтін миссионерлік бағыттың алдына қойған істерін осылайша айқын түрде білдіре алды.

XIX ғасырдың соңында Түркістан генерал-губернаторлығына қараған Сырдария, Ферғана, Самарқанда 119 орыс мектептері, 5246 мұсылман медреселері, Ферғанада 6 православие шіркеуі, 6134 мұсылман мешіті болған [1, с.13].

Түркістан генералы Духовский мұсылмандарды шоқындыру арқылы орыстарға қосуға кедергі болатын жайттар деп төмендегідей қорытынды жасаған:

1) Мұсылман дініндегілердің христиан мәдениетіне көшуіне ислам діні кедергі келтіруде. Құран мен шариатқа аса сенетін нағыз мұсылман христианның шынайы досы бола алмайды;

2) Суфизм біз үшін аса қауіпті, сондықтан қатаң бақылауды талап етеді;

3) Осы уақытқа дейін орыс қоғамы мен орыс үкіметі тарапымыздан ескерілмей келген ислам күшейіп, бірігіп, біздің мемлекеттік міндетімізге қарсы жауға айналып бара жатыр. Түркияда және біздің татарлар арасына панисламдық идеяның таралуы оларды біздің саяси қатынасымызға аса зиянды қылып отыр.

4) Мұсылмандықты одан әрі елемей тек қана керексіз ғана емес, сонымен бірге мүмкін де емес.

5) Діни және этнографиялық жағынан біріккен, суфизм ілімімен әсерленген мұсылмандардың бірден бір ошағы Түркістан өлкесі ерекше назар аударуды қажет етеді.

Духовский мұсылмандарды орыстандыруға оларды үміттерін әлсірету арқылы жетуге болады деген тұжырымда болды [1, с. 9]

1884-1891 жылдар аралығында Қазанда, Сібірде және Москвада миссионерлердің төрт съезі өткізілді. Бұл съездердің түпкі мақсаты шоқындыру мәселесін жүзеге асыру асыруда қандай жолдармен жүрудің маңыздылығын айқындау екендігі.

Миссионерлік кадрларды даярлау үшін діни семинарияларда кафедралар құрылды. Сондай кафедраның бірі Орынбордағы діни семинарияда құрылды және ондағы дәріс жергілікті халықтардың тілінде оқытылды [6, с. 177,179].

1896 жылы Ресейдің Дін істер департаменті дайындаған шетелдіктер тәубе ететін дін істер Жарғысын жарық көрін, Ресей империясы территориясындағы қауымдардың заңдық ережелерін анықтады. Жарғы православие шіркеуінің басшылық орнын бекітіп, оның «сыртқы» миссиясы мұсылман, буддист, сонымен қатар пұтқа табынушылар сияқты христиан емес конфессиялардың өкілдері арасында православия ілімін тарату деп көрсетті [17, с. 41].

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында «Миссионерские известия», «Миссионерское обозрение», «Миссионерский сборник», «Миссионерский противомусульманский сборник» және т.б. басылымдар шығып, христиандандыру мәселесіне, православие дініне қатысты мәселелерді көтерген отырды.

Миссионерлік қызметті жандандыру мақсатында 1908 жылдың көктемінде Қасиетті Синодтың жанынан миссионерлік іс бойынша Ерекше Кеңес құрылып, осы жылдың шілдесінде жаңа «Ресей православие шіркеуінің сыртқы миссиясын ұйымдастыру ережесі» шығып, шіркеудің

миссионерлік қызметіне барлық шіркеу қызметкерлері мен православие халқын тарту болды. Бұл «Ереже» Киев қаласында 1908 жылы шілде айында өткен IV Бүкілресейлік миссионерлер съезінде қолдау тауып, «сыртқы» миссияға байланысты қаулы қабылданса, ал 1910 жылы Қазанда өткен миссионерлік съезд «бұратаналар» мен пұтқа табынушыларға арасында миссионерлікті өрістету мәселесін көтерін, ұлттық мұғалім мамандарды даярлау және «бұратаналарды» бастауыш шіркеулік училищеді оқытуды қолға алуды міндеттенді.

1908 жылдың соңынан 1910 жылдар аралығында православие шіркеуінің «сыртқы» миссиясының қызметі кең таралды. 1911 жылы шіркеу миссиясына ескідестүрді ұстанушылар (старообрядны) мен «бұратаналардың» балаларына арналған мектептері мен жетімханасы бар монастрлар да қосылып, миссионерлік курстар ұйымдастырып, пұтқа табынушыларға дәргерлік көмек көрсетті [18].

Діни еңбектердің жарыққа шығуы миссионерлердің халық арасындағы үгіт-насихат қызметтерін жандандыра түсті. Миссионерлік қызметтің қарқын алу нәтижесінде Ресей империясында православие дініне енушілердің қатары жылдан-жылға көбейді.

Қазақ жерінде миссионерлік әрекеттің қарқын алуы халық көп шоғырланған жерлерге шіркеулер мен ғибадатханалардың, соборлардың салынуымен де байқалды. Мәселен, XVIII-XIX ғасырларда Семей қаласында. Антония мен Федосия Печерских, Зманека (1788), Воскресенская (1860), Александро-Невская (1882), Никольская (1845) және т.б. бірнеше соборлар мен шіркеулер салынған. Аталған шіркеулердің жанында мектептері ашылып, мұсылман балаларын дін іліміне оқытуға тартқан [19].

Қазақтарды христиандандыру барысында православие дінін қабылдағандардың басымы сол кездегі түрлі жағдайларға байланысты еріксіз көшкендерін, көпшілігі шоқынған атанғанымен де ішкі жан дүниесімен мұсылман екендігін айтып, үкімет орнына, патша әкімшілігіне қайтадан өз дінін қабылдауды рұқсат етуін өтіне жазған өтініштері мұрағат қорларында сақталған.

Патша үкіметінің шоқындыруға қатысты жүргізген әрекеттері мұсылман дініне шын берілген халықтың сағын сындыра алмады. Керісінше, олардың сана-сезімінің оянуына, ұлттық мүдде жолында күресуге жол сілтеді. XX ғасыр басында дін мәселесі көзі ашық, көкірегі ояу ұлт зиялыларының көтерген ең маңызды мәселесіне айналып, басылым беттерінде жиі жарияланды. Үкімет тарапынан қандай кедергілер болса да қазақ зиялылары оның шешімін табу жолында төзімділік таныта білді. Қазақ халқы мұсылман ұлттармен бірлесе отырып мұсылман мәдениетін көтеруге, салт-дәстүрді сақтауға бар күштерін салды.

#### ӘДЕБИЕТТЕР

- [1] Всеподданейший доклад Туркестанского генерал-губернатора, генерал от Инфантерии Духовского. Ислам в Туркестане. – Ташкент, 1899. – 26 с.
- [2] Материалы по истории политического строя Казахстана. – Т. – 1. – Алма-Ата: Изд. АН КазССР, 1960. – 442 с.
- [3] Григорьев В. О передач звуков киргизского языка буквами русской азбуки. – Оренбург, 1862. – 12 с.
- [4] Ильминский Н.И. Избранные места из педагогических сочинений, некоторые сведения о его деятельности. О последних днях его жизни. – Казан: Типография Императорского университета, 1892.
- [5] Ильминский Н.И. Об образовании инородцев // Ильминский Н.И. Избранные места из педагогических сочинений, некоторые сведения о его деятельности. О последних днях его жизни. – Казан: Типография Императорского университета, 1892.
- [6] Корзун М.С. Русская православная церковь на службе эксплуататорских классов. X век – 1917 год. – Минск, 1984.
- [7] Свиридов М.А. Взаимоотношения Православия и ислама в Казанском крае в начале XX в. Труды ежегодной богословской конференции ПСТГУ. – Москва, 2002. – С. 296-302; <http://pstgu.ru/scientific/periodicals/conference/archives/articles/2002>
- [8] Заславский В.Б. Миссионерская деятельность в Туркестанском крае // <http://pstgu.ru/scientific/periodicals/conference/archives/articles/2002>
- [9] Из переписки по вопросу о применении русского алфавита к инородческим языкам. – Казан: Типография Императорского Университета, 1883.
- [10] Алекторов А.Е. Русско-казахская азбука. К мудрости ступенька. – Москва, 1891. – 114 с.
- [11] Алекторов А.Е. Киргизская хрестоматия. Сборник статей для перевода на русский язык для классного и домашнего чтения. ч. 1. – Оренбург, 1898.
- [12] Катаринский В.В. Грамматика киргизского языка. Фонетика, этимология и синтаксис. – Оренбург, 1897.
- [13] Отчёт о деятельности Совета Братства святителя Гурия от 4 октября 1873 года по 4 октября 1874 года. – Казань, 1876.
- [14] Остроумов, Н.П. Что такое Коран? / Н.П. Остроумов. – Ташкент, 1883; Остроумов Н.П. Аравия и Коран / Н.П. Остроумов. – Казань, 1891.
- [15] Миссионерский съезд в г. Казани. 13–26 июня 1910 г. – Казань, 1910.
- [16] Остроумов Н.П. Отчет Туркестанской учительской семинарии за XXV лет ее существования. – Ташкент, 1904.
- [17] Народы России: энциклопедия. – М., 1994.

- [18] Князева О.Р. Миссионерская деятельность Русской православной церкви в 1905 - 1917 гг. (автореферат) // <http://cheloveknauka.com/missionerskaya-deyatelnost-russkoy-pravoslavnoy>  
[19] Капляк В.Н. Храмы Семипалатинска: прошлое и настоящее. – Семипалатинск, 2004. – 610 с.

#### REFERENCES

- [1] 1 Vsepoddaneishii doklad Turkestanskogo general-gubernatora, general ot Infanterii Duhovskogo. Islam v Turkestane. – Tashkent, 1899. – □26 s.  
[2] 2 Materialy po istorii politicheskogo stroya Kazahstana. – Т. □ 1. – Alma-Ata: Izd. AN KazSSR, 1960. – 442 s.  
[3] 3 Grigor'ev V. O peredach zvukov kirgizskogoyazyka bukvami russkoi azbuki. – Orenburg, 1862. – 12 s.  
[4] 4 Il'minskii N.I. Izbrannye mesta iz pedagogicheskikh sochinenii, nekotorye svedeniya o ego deyatel'nosti. O poslednih dnyah ego zhizni. – Kazan: Tipografiya Imperatorskogo universiteta, 1892.  
[5] Il'minskii N.I. Ob obrazovanii inorodcev // Il'minskii N.I. Izbrannye mesta iz pedagogicheskikh sochinenii, nekotorye svedeniya o ego deyatel'nosti. O poslednih dnyah ego zhizni. □ Kazan: Tipografiya Imperatorskogo universiteta, 1892.  
[6] Korzun M.S. Russkaya pravoslavnaia cerkov' na sluzhbe ekspluatatorskikh klassov. H vek □ 1917 god. – Minsk, 1984.  
[7] Sviridov M.A. Vzaimootnosheniya Pravoslaviya i islama v Kazanskom krae v nachale HH v. Trudy ezhegodnoi bogoslovskoi konferencii PSTGU. – Moskva, 2002. – S. 296-302; <http://pstgu.ru/scientific/periodicals/conference/archives/articles/2002>  
[8] Zaslavskii V.B. Missionerskaya deyatelnost' v Turkestanskom krae // <http://pstgu.ru/scientific/periodicals/conference/archives/articles/2002>  
[9] Iz perepiski po voprosu o primenenii russkogo alfavita k inorodcheskim yazykam. –Kazan: Tipografiya Imperatorskogo Universiteta, 1883.  
[10] Alektorov A.E. Russko-kazahskaya azbuka. K mudrosti stupen'ka. – Moskva, 1891. –114 s.  
[11] Alektorov A.E. Kirgizskaya hrestomatiya. Sbornik statei dlya perevoda na russkii yazyk dlya klassnogo i domashnego chteniya. ch. 1. – Orenburg, 1898.  
[12] Katarinskii V.V. Grammatika kirgizskogo yazyka. Fonetika, etimologiya i sintaksis. – Orenburg, 1897.  
[13] Otchet o deyatel'nosti Soveta Bratstva svyatitelya Guriya ot 4 oktyabrya 1873 goda po 4 oktyabrya 1874 goda. – Kazan', 1876.  
[14] Ostroumov, N.P. Chto takoe Koran? / N.P. Ostroumov. – Tashkent, 1883; Ostroumov N.P. Araviya i Koran / N.P. Ostroumov. – Kazan', 1891.  
[15] Missionerskii s'ezd v g. Kazani. 13 □ 26 iyunya 1910 g. □ Kazan , 1910.  
[16] Ostroumov N.P. Otchet Turkestanskoi uchitel'skoi seminarii za HHV let ee sushestvovaniya. –Tashkent, 1904.  
[17] Narody Rossii: enciklopediya. – M., 1994.  
[18] Knyazeva O.R. Missionerskaya deyatelnost' Russkoi pravoslavnoi cerkvi v 1905 - 1917 gg. (avtoreferat) // <http://cheloveknauka.com/missionerskaya-deyatelnost-russkoy-pravoslavnoy>  
[19] Kashlyak V.N. Hramy Semipalatinska: proshloe i nastoyashee. – Semipalatinsk, 2004. □– 610 s.

#### Миссионерская политика российской империи: религиозная экспансия и религиозная толерантность

Смагулова С.О.,<sup>1</sup> Бекназаров Р.А.<sup>2</sup>

[adep\\_s68@mail.ru](mailto:adep_s68@mail.ru), [r.beknazarov@gmail.com](mailto:r.beknazarov@gmail.com)

<sup>1</sup> Институт истории и этнологии им. Ч. Ч. Валиханова, г. Алматы, Казахстан

<sup>2</sup> Актобинский региональный государственный университет им. К. Жубанова, г. Актобе, Казахстан

**Ключевые слова:** религия, Российская империя, миссионерство, ислам, религиозные течения, религиозные объединения, христианизация, руссификация, просветительство, религиозная экспансия, религиозная толерантность.

**Аннотация.** В статье подробно рассматривается миссионерская политика, проводимая в казахской степи царским правительством. Авторы определяют роль деятельности в процессе руссификации и христианизации таких миссионеров, как Н.И. Ильминский, А.Е. Алекторов, В.В. Катаринский и Н.П. Остроумов. Исследуются вопросы использования в сфере просвещения казахов основ таких христианских течений, как католицизма, православия и протестанства, а также проблемы внедрения принятых правительством законов, связанных с данными вероисповеданиями. В ходе анализа содержания учебников, написанных миссионерами для школ, предназначенных для инородцев, выявляется наличие ряда правил по руссификации и христианизации. На основе фактологического материала авторы, рассматривая различные агитационно-пропагандистские методы и мероприятия, использованные для христианизации мусульманского населения, описывают их последствия. Кроме того, в статье исследователями представлены выводы относительно миссионерской деятельности Российской империи и дается оценка религиозной толерантности местного населения.

**Smagulova S.O.** Doctor of Historical Sciences, Associate Professor  
Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov, Almaty, Kazakhstan

**Beknazarov R.A.** Doctor of Historical Sciences, Associate Professor  
K. Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan

Поступила 12.04.2015 г.